

Tanulmány

Lengyel Imre Zsolt¹

KAPITALIZMUS ÉS/VAGY MŰVÉSZET (HATVANY LAJOS: ZSIGA A CSALÁDBAN)

1. Hatvany Lajos emigrációs évei alatt írt, a Geniusnál 1926 legvégén, tehát egy évvel szerzőjének nemzetgyalázási perbe és börtönbüntetésbe torkolló hazaköltözése előtt megjelent *Zsiga a családban* című regényét az irodalomtörténet mind ez idáig igen csekély figyelemben részesítette, Nagy Sz. Péter Hatvanyról szóló monográfiája pedig kifejezetten művészi kudarcként, „nagyszabású fiaskóként” jellemezte a művet,² amely a korabeli hirdetések szerint is egy legalább három részesre tervezett, *Urak és emberek* című regényfolyamnak lett volna nyitódarabja, ám amelynek folytatásai csak a hatvanas években, a szerző halála után, letisztázatlan és töredékes kéziratok alapján jelentek meg.³ Nagy Sz. Péter elmarasztalása mindenekelőtt a szöveg vélelmezett ellentmondásos és anakronisztikus jellegének szólt: hogy újszerű szókinccsel megfogalmazott modern mondanivalóit a Jókai és Mikszáth nevéhez kapcsolt „magyar anekdotikus, népnemzeti hagyomány” formaelvei mentén írta regénnyé – amellyel szemben „az atmoszférát előtérbe állító”, illetve „analitikus” próza jelentette volna a naprakész alternatívát a monográfus szerint, aki csak alkotáspszichológiai síkon, a magyarságát módorában is kényszeresen bizonyítani igyekvő asszimiláns figurájára utalva vélte magyarázhatónak az esetet. De – főleg a kismonográfia születésének idején, a kilencvenes évek elején – alighanem az egyenlet másik, tematikus oldala sem növelte a Hatvany-regény iránti szimpátiát: az annak leírására használt kategóriák („kritikai realizmus”, „naturalizmus”, „pozitivistá családregény”) alighanem irodalomszemléleti zsákutcák jelölőinek látszhattak leginkább, ahonnan pedig a fentiek értelmében nem is mutatkozott kiút.⁴ A regény irodalmi értéke tekintetében máig ez maradt az utolsó szó: az általam ismert egyetlen azóta megjelent terjedelmesebb tanulmány, Szalai Anna könyvének fejezete részletes kivonatolását nyújtja csupán a mű korabeli kritikáinak és cselekményének – dokumentumként beiktat-

¹ A szerző tanársegéd az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén.

² NAGY SZ. PÉTER, *Hatvany Lajos* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 75.

³ HATVANY LAJOS, *Urak és emberek* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963).

⁴ NAGY, *Hatvany Lajos*, 74–76.

va azokat a zsidósággal kapcsolatos megnyilvánulásoknak monográfiájában összegyűjtött terjedelmes, alig kommentált leltárába.⁵

2. Hogyan szólítható meg vajon a *Zsiga a családban* a mából másként is, mint archívumi anyag? És általában: hogyan kerülhető el, hogy a modern magyar prózának a néhány kanonizált remekművön túli területei feledésbe merüljenek? Kísérletemet, hogy valamiféle választ adjak e kérdésekre, távolabbról kezdeném, egy hasonlóan problematikus, ám jóval korábbi és más műfajú szövegnek, Péterfy Jenő Jókai Mórról szóló 1881-es kritikájának felidézésével,⁶ amelynek olvasásán keresztül, úgy vélem, egy jelentékeny, de a ma bevettnek számítóaktól igen távoli olvasásmód válhat rekonstruálhatóvá. Jókai művészetének ez a megsemmisítőnek szánt bírálata a következő mondattal kezdődik: „A regényíróra döntő körülmény, hogyan fogja föl az embert” – a folytatás pedig hosszan sorjáztatja a Péterfy számára elfogadhatatlan Jókai-féle fölfogás ismérveit. A szöveg retorikai felépítése, indulatos tónusa, nyitó- és zárómegjegyzései világossá teszik, hogy a kritikus nem pusztán ízléskülönbséget lát önmaga és tárgya között: sürgető történelmi szükségszerűséget lát abban, hogy a Jókai-figurák helyét átvegye a „magyar regény új embere”;⁷ Jókai megingathatatlan emberképe ugyanis – állítja –, ha megfelelő volt is a forradalom és az önkényuralom éveiben, változatlan érvényesítése a jelenben már súlyos teher-tételt jelentene. „Az élet iskolájában nem röpülhetünk, még a járást is tanulnunk kell” – szól a kritika egyik tételmondata,⁸ világossá téve azt is, hogy a „járás”, azaz a realitások pontos ismeretén, a helyzet alapos mérlegelésén, az akadályok figyelembevételén, árnyalt morális ítéleteken megalapozódó cselekvések elősegítése az irodalomnak is feladata lenne, amit a pragmatizmust tisztelő angol és francia regények képesek teljesíteni, a magyarok viszont egyelőre nem: Jókai akkor is romantikába csúszik át, amikor látszólag „a komoly munka, a férfias meggondoltság, a lassú művelődés hatalmát” hirdeti.⁹ E kifejezések nyomán már aligha látszik véletlennek, hogy Péterfy a korszak polgári mintaállamainak irodalmát állítja példa gyanánt olvasói elé: a kritikája végső állításának az látszik, hogy megfelelő kultúra alapozhatja meg azokat a megfelelő szubjektumokat, amelyek efféle társadalmakat lehetnek képesek létrehozni és működtetni – retorikája végső soron tehát azokat lehet képes meggyőzni, akik az ottani viszonyokban hozzá hasonlóan értéket látnak.

Érdemes ezt az elképzelést világosan megkülönböztetni a későbbi évtizedek vulgármarxista koncepcióitól, amelyek alkalmasint kitakarhatják azt a mai értelmező számára: nem mechanikusan előrehaladó történelmi nagy elbeszélésről van itt szó, amely egyértelműen kijelölné a progresszív és reakciós táborokat, és amelyet az iro-

⁵ SZALAI Anna, „A frakkelmélet cáfolata”, in SZALAI Anna, *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*, 597–626 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018).

⁶ PÉTERFY Jenő, „Jókai Mór”, *Budapesti Szemle* 26 (1881): 1–27.

⁷ PÉTERFY, „Jókai Mór”, 27.

⁸ Uo., 26.

⁹ Uo.

dalom objektív módon vagy ideologikusan elhomályosítva visszatükrözne, hanem alternatívák közötti *döntésről*, amelyek lehetőségfeltételeinek létrehozásában az irodalom *aktív* szerepet tölthet be. A Péterfy kritikájából kirajzolódó kép, azt gondolom, az elmúlt évtizedek meghatározó szubjektumelméleteinek fényében mutatkozhat különösen relevánsnak. A performativitás butleri vagy a habitus bourdieui teóriái nyomán már evidenciának tűnhet, hogy a diskurzus által közvetített minták, forgatókönyvek, értéktételezések nem csupán ráépülnek egy ezek nélkül is funkcionális szubjektumra, hanem társadalmi entitásként ezek teszik egyáltalán létezővé az egyént, ezek jelölik ki vágyait, illetve ezek hozzák létre perceptuális és morális séméit, amelyek mentén a világot érzékeli, amelyek alapján értelmes és értelmetlen, kívánatos és elkerülendő célokat különböztet meg, és amelyek segítségével a rendelkezésére álló cselekvési lehetőségek között tudatosan vagy akaratlanul dönt.¹⁰ Az egyének tehát kontextusuk függvényei, nem *passzív* termékei azonban a diskurzusoknak, amelyek korántsem egyszer s mindenkorra hozzák létre őket. Az emberi élet eszerint automatizált, de reflektálttá tehető osztályozások, döntések, önalakító gesztusok *folymatos* végrehajtásából áll, amelyek helyett tehát a környezetben rendelkezésre álló repertoár elemei közül elvileg *másokat* is végre lehetne hajtani, a társadalom pedig ezeknek az egymást is alakító-meghatározó cselekvéseknek az összessége. A rendszer végső soron tehát még legstabilabbnak látszó pillanataiban is esetleges és rögzíthetetlen. Péterfy reménye, hogy a megfelelő irodalom leértékelheti azt az attitűdöt, amelynek számára „a politika csak a költészet egy alfaja”, „az élet pedig szónoklat, lelkesülés, önföláldozás, a hősiség bravourja”,¹¹ és így előkészítheti a terepet másfajta lelki berendezkedésű egyének színre lépése számára, ebből a nézőpontból nem feltétlenül *egészen* illuzórikus tehát; az eddigiekből azonban az is következik, hogy ez a negatív mozgás nem lehet elegendő, ez a másfajta ember sem jöhet létre a semmiből, annak minéműségét körvonalazottá, létét plauzibilissé, szerepét kívánatosá kell tennie egy következő, pozitív mozzanatnak.

A szubjektum konstituálódása tehát, ahogy a kései Foucault-t továbbgondoló Judith Butler fogalmaz, végső soron *etikailag* meghatározott: a diskurzusban aktuálisan hozzáférhető normák jelölik ki, hogyan lehet egy adott helyen és időben egyének lenni, ezek a szabályok hívják életre a társadalmilag értelmezhető egyént és határozzák meg azon gyakorlatok körét, amelyek segítségével azután folyamatosan legitimálni igyekeznek saját egyéneiket.¹² Foucault és Butler ezzel összefüggésben

¹⁰ Elméleteik összefoglalásaihoz lásd: Pierre BOURDIEU, *Pascalian Meditations* (Stanford: Stanford UP, 2000). Judith BUTLER, „Introduction”, in Judith BUTLER, *The Psychic Life of Power*, 1–30 (Stanford: Stanford UP, 1997). Judith BUTLER, Gary A. OLSON and Lynn WORSHAM, „Changing the Subject. Judith Butler’s Politics of Radical Resignification”, *JAC* 20 (2000): 727–765.

¹¹ PÉTERFY, „Jókai Mór”, 26.

¹² Judith BUTLER, *Giving an Account of Oneself* (New York: Fordham UP, 2005). Butler elsősorban *A szexualitás története* második kötetének gondolatmenetére építkezik: Michel FOUCAULT, *A gyönyörök gyakorlása*, ford. ALBERT Sándor, SZÁNTÓ István és SOMLYÓ Bálint (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2019). A kérdéskör magyar irodalomtörténeti szempontú áttekintéséhez lásd: SZOL-

arra hívják fel a figyelmet, hogy az arra vonatkozó elképzelések, hogy mi az élet célja, milyen a normális vagy boldog élet, az milyen körülmények között folytatható vagy eldobandó, kicsoda nevezhető embernek, ki csak megszorításokkal és ki egyáltalán nem stb., vagyis a normák folyamatos átalakulásban vannak a történelem során. A történelem magyarázatát éppen ezért nem lehetséges tehát a szubjektumra és a racionalitásra alapítani, hanem éppen ellenkezőleg, a történelemből lehet megpróbálni megérteni a szubjektivitás és a racionalitás változó lehetőségeit és módoszatait,¹³ még ha ezt a történetiséget nehezen hozzáférhetővé teszi is, hogy a mindenkori hegemon pozíciójú álláspontok magától értetődőnek, vitán és történelmen felül állónak mutatkoznak az általuk szocializált szemlélők számára.¹⁴ Annak a számtalan résztvevőjű vitának a nyomon követése, amelynek a Péterfy-kritika innen tekintve egyetlen, jól artikulált momentuma csupán, éppen ezeknek a kérdéseknek a visszanyerésére teremthet lehetőséget: e vita végső téje ugyanis nyilvánvalóan éppen annak meghatározása volt, milyen az értékes vagy a boldog élet – amely tudást tehát nem felfedezni, csak létrehozni és elterjeszteni lehetett.

Péterfy írása egyúttal, éppen mivel egészen másfajta viszonyt tételez szöveg és valóság között, mint a magyar irodalmat az elmúlt évtizedekben leíró legnépszerűbb irányzatok, arra is emlékeztet, hogy az irodalomnak tulajdonított funkciók sem állandóak, maguk is történelmileg és társadalmilag meghatározottak, viták tárgyai és eredményei.¹⁵ Péterfy minden jel szerint egy már létező és még sokáig meghatározó irodalomértelmezési paradigmához csatlakozhatott kritikájával, vagyis az egyéb médiumok tömeges elterjedésig az irodalom kitüntetett terepe volt a különféle szubjektivitásváltozatok narratív vagy lírai színrevitelének, apológiájának, implicit vagy explicit kritikájának, elemzésének, ütköztetésének. Ennek szem előtt tartása véleményem szerint a tükrözéselvűség, a monolitikus osztályfelfogások és a reduktív nagy elbeszélések zsákutcáinak elkerülésével teszi újra megközelíthetővé a modernség szövegeinek történelmi-társadalmi munkáját, olyan horizontokat megnyitva, amelyek ma is releváns kérdések feltételét teszik lehetővé ezeknek az alkotásoknak. Nyilvánvaló például, hogy az a sokak által gyanakodva szemlélt szöveggonglomerátum, amelyet a magyar irodalomtudomány dzsentriregényként katalogizált, nagyrészt e fentebb tárgyalt problematikából táplálkozott: a dzsentri kimondott vagy ráértett kategóriája éppen azokat a szubjektumkonstitúciós forgatókönyveket gyűjtötte maga köré, amelyek valamiképpen opponálták a Péterfynél is

LÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája. A huszadik századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása* (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), első sorban 26–37.

¹³ BUTLER, *Giving an Account of Oneself*, 115–116.

¹⁴ A hegemonia fogalmának itteni használatához lásd: Chantal MOUFFE and Ernesto LACLAU, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 2014). Ernesto LACLAU, „New Reflections on The Revolution of Our Time”, in Ernesto LACLAU, *New Reflections on The Revolution of Our Time*, 3–85 (London: Verso, 1990).

¹⁵ Vö. Peter BÜRGER, „The Institution of ‚Art‘ as a Category in the Sociology of Literature”, *Cultural Critique* 2 (1985–1986): 5–33.

ideálként megjelenő valóságelvű, megfontolt, munkahívó mintázatokat, amelyeket rendszerint a *polgár* jelölő fogott össze; efféle figurákon keresztül – mint Tarjányi Eszter írta – egy-egy író „a józan polgári életmóddal szemben képes volt alternatív, a hétköznapiságot elutasító, a történetileg adott szerepmintákat elvető, újfajta identitáskereső magatartásformákat is felmutatni”.¹⁶ Az e témában folytatott kutatások terhes örökségével szemben, véleményem szerint, nem e jelölők jelentésének rögzítése és pozitivistá módon megismerhető társadalmi csoportokra való visszavezetésük lenne a cél, hanem annak nyomon követése, ahogyan az egyes szövegek a maga totalitásában szükségszerűen átláthatatlan és megismerhetetlen valóság kezelhető, hozzáférhető, értékpólusokat kijelölő modelljeit konstruálják meg. Ezekben a modellekben, amint Fredric Jameson emlékeztetett, sosem lehet elég pusztán az ideologikus mozzanatot leleplezni, azaz a látómezők határoeltságát, az elfogultságokat, a hatalmi érdekeket felfedezni (bár ezekről nyilván megfélemedezni sem érdemes), hanem az utópikus momentumokra, azaz a konstrukciót szervező és motiváló értékekre, a jó életre vonatkozó elképzelésekre is érdemes figyelemmel lenni¹⁷ – így szerencsés esetben lehetővé válhat a *mást* nem pusztán irracionálisként, a *saját* eltévelyedett árnyaként, hanem valódi másként megérteni, perspektívába helyezve egyúttal saját határainkat és meggyőződéseinket is.

3. Hatvány kérdései, úgy gondolom, e háttér elé helyezve mutatkoznak meg legvilágosabban, a *Zsiga a családban* ugyanis a Péterfy kritikájában Jókaiival szembevetett hiányzó regény retrospektív megalkotására tett kísérletként is értelmezhető lenne akár: a javarészt a tizenkilencedik század derekán játszódó regény központi figurái aligha lehetnének különbözőbbek attól, ahogyan Péterfy a Jókai-hősöket jellemezte. A mű címszereplőjéről, Bondy Zsigmondról a regény előhangjából megtudhatjuk, hogy ő mint „a Terményhitelbank leghatalmasabb igazgatója” (I/3.),¹⁸ „a tegnapi sorsok nagy, központi mozgatója” (I/1.) teljesíti be pályáját, hogy a voltaképpeni cselekmény azután Zsiga kezdetben nincstelen dédapjának történetével induljon el. E két pont között a szöveg egy kiterjedt család létrejöttéről tudósít, ebből azonban csupán néhány arcot enged látni az olvasónak – ami a család egyenes vonalú felemelkedésének tűnhet, az valójában három kiemelt alak fejlődéstörténete az elkallódó családtagok sötét háttere előtt. E központi figurák tehát nem tekinthetők minden további nélkül a Bondy család reprezentánsainak, és még kevésbé a magyar zsidóság allegorikus megszemélyesítéseinek, hi-

¹⁶ TARJÁNYI Eszter, „A dzsenti exhumálása”, *Valóság* 46, 5. sz. (2003): 47–48. A téma újabb áttekintéséhez lásd: GINTLI Tibor, „Noble and Bourgeois Values in Hungarian Literature in the Last Decades of the 19th Century and the First Decades of 20th Century”, in *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe*, szerk. SEMSEY Viktória, 421–428 (Budapest: L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, 2019).

¹⁷ Fredric JAMESON, *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act* (London: Routledge, 2002), főleg 271–290.

¹⁸ A főszövegben megadott oldalszámok az alábbi kiadásra vonatkoznak: HATVANY Lajos, *Zsiga a családban I–II.* (Budapest: Genius, [1927]).

szen történetüket számtalan más irányba tartó életút felvillantása szegélyezi: a szabadságharc alatt például, mint Zsiga apjáról olvashatjuk, „alig egy-két Hermann-fajta józan rajongó kivételével még a zsidók is kezdik elveszteni a fejüket” (I/21–22.) – ő tehát kivétel inkább, mint szabály. Később pedig az egyre-másra csődbe jutó konkurensok közül emelkedik ki a Bondy-cég, ami a regény döntő fordulataiban, a „krach”-ban, azaz a pénzügyi válságban kulminál, amelyben Hermann megduplázza vagyonát, míg körülötte mindenki tönkrement. A szöveg főként az ő bemutatásával foglalkozó első szakaszai tehát arra a kérdésre adott válaszként olvashatók, miért kerülhetett éppen ő a túlélő és a nyertes pozíciójába; vagyis Hermann habitusa mint a regényben ábrázolt kapitalizálódó társadalom *domináns* habitusa tűnik fel.

Az alakjához kapcsolódó epizódok hosszú sora igyekszik világossá tenni, hogy e dominancia kulcsa az általánosan és konzekvensen érvényesített kalkulatív racionalitásban keresendő, abban, hogy Hermann nemcsak elfogadja, de sikeresen inkorporálja is a cselekvéseket elsősorban anyagi hasznosságuk tekintetében mérlegelő elveket. Annak, hogy ezt képes legyen megtenni, valóban alapvető feltételének látszik, hogy ezen elvek előzetesen már rendelkezésére álljanak artikulált etikai rendszer formájában – amelynek meglétét például Hermann lánykérésének és temetésének jelenete mutatja a regény elején és végén. „Ez volt az eljegyzés csókja – olvashatjuk az előbbi helyen. – S egyszersmind a búcsúé is. Mert másnap már utazni kell, az új bácskai üzletfelek már várnak Hermannra Baján, Szabadkán és Újvidéken. / – Már? – rebegte Regina s könny rezgett a torokában. / – Hja! Az üzlet üzlet – jelentette ki szárazon Hermann.” E közhelyre pedig a lány apja azonnal egy azt affirmáló másik közhellyel képes válaszolni: „– Dolgozni, ez a fő – szuszogta a leendő vőnek üzleti buzgalmát rendkívüli helyesléssel elismerő Salamon.” (I/41–42.) És hasonlóképpen a temetési jelenetben: „A rabbi vigyáz rá, hogy választékos és hangos német szavakban zengje Hermann apa dicséretét. Hogy a néhai milyen magasra emelte – így mondta a rabbi – a munka zászlaját. És hogy csakis és kizárólag a családja kedvéért emelte olyan nagyon magasra.” (II/185–186.) Ezekből az elvont elvekből Hermann minden pillanatát és egész testi valóját meghatározó gyakorlatot képes formálni, aminek feltételei a szöveg szerint az öröm síkján keresendők: a nászút számára egyedül élvezetes pillanatai a bécsi sikeres kontreminművelet és a velencei kereskedő által árult szuvenírok árának lealkudása (I/74–75.), hiszen amúgy, mint a Hermann gondolatainak keresztül fokalizált elbeszélés tudósít róla, a céltalan kéjutazás dolgos ember számára igazolhatatlan, tehát értelmetlen, tehát élvezhetetlen is. Ez a habitus, amely átélten képes képviselni az elvet, mely szerint „nem örömrre vagyunk ezen a világon[, és] nem is passzióra” (I/71.), lesz a feltétele annak, hogy a krach előtt Hermann képes lesz mindenét eladni, majd hogy pénze ne fogyjon, életfunkcióit a minimálisra csökkentve várni, hogy a többiek csődje után olcsón bevásárolhasson. A szöveg epizodikus szerkesztése lehetővé teszi, hogy a regény úgy fogjon át széles időtávot, hogy közben mégis a percepciók és ítéletek mikroszint-

jén maradjon – így képes azt a mély frusztrációt is megérzéskíteni például, amit az időt kizárólag a munka lehetőségfeltételeként és pénzre váltandó nyersanyagként érzékelő szubjektumokban a legtriviálisabb várakozás is kivált, és működésükben felmutatni azokat a gondolati struktúrákat, amelyek a világ minden elemét számítások tárgyává absztrahálják. Nem arról van szó tehát, mint Nagy Sz. Péter vélelmezte, hogy a regény *egyfelől* a kapitalizmus és polgárosodás megalapozóinak dicséretét zengené, *másfelől* pedig a zsidó burzsoázia emberi gyarlóságait gúnyolná – e két tényező ugyanazon érem elvászthatatlan két oldalának mutatkozik.

Hermann történetének elbeszélése pedig világosan jelzi ezen attitűd utópikus oldalát is: az emberi viszonyoknak a pénz síkjára vetítése és ezzel absztrahálódása az emberek közötti egyenlőséget korlátozó struktúrák felbomlásának legeredményesebb módjaként válik végképp csalogatóvá: „ha fizetek, én is egy főherceg vagyok a pénzemért” (I/78.). A jelenetben, amelyben a szállodájából kilakoltatott Hermann a fenti módon nyilatkozik, hamar kiderül azonban, hogy a valóságban nincsen igaza: okfejtését a regényfikció Olaszországában nem méltányolják, inkább csak fenségsértési perrel fenyegetik meg – a materiális tőkére nem visszavezethető szimbolikus tőke hatalma áthághatatlan keretnek mutatkozik. Ezek kiiktatása, pontosabban a materiális tőke áthelyezése a szimbolikus tőke egyetlen lehetséges forrásának pozíciójába tehát Hermann elemi érdekének mutatkozik, amit a zsidósággal kapcsolatos előítéletek jelentkezése időről időre megerősít és nyomatékosít. Történetéből tehát egy a regény ideologikus keretei között meghaladhatatlan dilemma rajzolódik ki: egy racionalizálatlan, előítéletekkel terhes és egy elgépiesedő, érzékeikben és empátiájukban elszegényedő, a tőke logikájának alárendelt szubjektumok által berendezett világ közül látszik lehetségesnek választani. A regény Nagy Sz. Péter által kárhözvont anekdotikus tónusa innen nézve e dilemma nyitva tartásának eszközeként tűnhet fel: a szövegben folyton megmutatkozó, a szabad függő beszéd és a gondolatfolyam fogásain túl az összefoglaló-értelmező kommentár eszközével is gyakran élő elbeszélő példaszerűnek és morálisan megítélendőnek mutatja hősét, nem hoz létre azonban ezt megalapozó egységes nézőpontot – olyan hosszan elnyújtott, egyszerre vállaltan és ironizáltan didaktikus anekdota ez, amely mögül látványosan hiányzik a közösségi egyetértés rögzítő ereje.

4. A prózatempó az egymást követő generációkban egyre lassul: Hermann széles vonásokkal, poentírozott jelenetekben felvázolt élete összességében parabolisztikus hatást kelt, egyetlen határozott, bár a fentiek értelmében aporetikus központi állítás illusztrációjaként hat, fiának, Zsigának története azonban már más elveket követ – az aprólékos, némileg szétfolyó stílusban leírt mozzanatok hosszú során keresztül (Hermann statikus alkatától eltérően) egy dinamikus, pillanatról pillanatra változó jellem rajzolódik ki. E szakasz kérdései részben mások, mint az előzőé, bár szorosan összefüggenek azzal: a környezet hatásainak kitett Zsiga plaszticitásának határai kerülnek a szöveg figyelmének középpontjába. E környezet az előbbieket értelmében to-

vábra is meghatározó módon a szimbolikus tőke által uralt, ami állandó ellenpontot jelent a család racionalizált világával szemben, ahol az apai büszkeség legbiztosabb kiváltója, ha a gyermek alkut játszik bábuival. Zsiga más, jól artikulált és határozottan képviselt etikai rendszerek hatása alá kerülve azonban időről időre távolodni kezd az örökölt elvektől: így lesz képes például nacionalista tanítója a hazafias önfeláldozásnak az anyagi érdekeket felülmúló értékéről meggyőzni – Hatvany itteni poétikájának fő törekvése ezeknek a horizont-összeolvadásoknak lépésről lépésre történő letapogatása. Így jut el a szöveg végül önnön alapjainak kérdéseig is. Zsiga figyelmét egy ponton a színház kelti fel, amely érzéki hatásaival azt a kora gyermekkorában kialakult beállítódását is képes felfüggeszteni, amely szerint olyan szövegeket érdemes csak olvasni, amelyek igazak, tehát hasznosítható tudással gazdagítanak a valóságról. A fiúnak azonban elszigeteltségében, mint a szöveg világossá teszi, nem sikerül konzisztens nyelvet találnia érdeklődése számára, így azt maga számára sem képes racionalizálni, ezért az hamarosan, mint sok más egyéb, kikopik habitusából. Az egyetlen nyelv, amelyen feltámadó vágyait mégis értelmezni képes, kevéssé meglepő módon a pénzé lesz: amikor testvére számonkéri, hogy túlságosan sokat foglalkozik *ilyen dolgokkal*, Zsiga azonnal kész a válasszal, mely szerint a „színház nem ilyen, hanem olyan dolog, nagyon is komoly üzlet. Lám, Szentirmay Aladár, a budai igazgató, tízezret keres minden este...” (I/191.). A paradox módon a racionális habitust megerősítő irracionális impulzus forogatókönyve később az iskolai lapalapítás történetében is megismétlődik: a kereskedelmi akadémián tanuló, tehát habituálisan már előválogatott fiúk karizmatikus irodalomtanáruk hatása nyomán egy *Hunnia* című szépirodalmi lapot próbálnak alapítani – ennek története azonban, amely két, az előfizetőket és a bevételeket-kiadásokat számon tartó füzet megnyitásával kezdődik, rövid úton belevész az előfizetőktől begyűjtött pénz racionális felhasználásáról, megfelelő befektetési módjáról folytatott vitákba. Ami pedig először eszköz csupán, hamarosan Zsiga egész látóterét betöltő élménnyé válik: „Ennek a hajszos életnek ritmusa végül Zsigát is úgy elragadja, hogy a politikusok és költők dolgában két ellenséges pártra szakadt osztálytársak vitáiban alig-alig vesz részt. [...] Kondor fejében azok az üzleti beszélgetések visszhangoznak, melyeket Hermann apa néha éjfélig folytat a két vejével. Izgató beszédek! Izgatóbbak a legizgatóbb iskolai vitatkozásoknál, izgatóbbak a legizgatóbb regénynél. Micsoda bonyodalmak! Micsoda összecsapások!” (II/54.)

Zsiga élettörténete tehát szintézisek sorozata: a Hermannéhoz hasonló elvek külső irritáció nyomán létrejövő összeolvadása más elvrendszerekkel, majd ennek az új rendszernek kiegészítése újabb hatások nyomán – és így tovább; ez a történet azonban összességében inkább a racionalizált világszemlélet adaptálódásának, mint meggyöngyülésének története. Hermann gyorslejáratú megtérülésben, közvetlen összefüggésekben gondolkodó életfelfogása idővel elérkezni látszik saját határaihoz, ahol a racionális irracionálisba csap át – ennek emblémájaként olvasható a regényben a hosszabb távon a teljes magyarországi termőterület elértéktelenedésével fenyegető rablógazdálkodás problematikája. E vész megoldásának kulcsát Zsiga a regény egyik utolsó jelenetében egykori taná-

rának hazafias brosúráját olvasgatva véli megtalálni (II/244.), végül elkészülő folyamodványát pedig a narráció mint „az *Aranykalással ékes rónaságnak* és a Szalkay úr tanításainak meg tanulságainak üzleti nyelven való parafrázisát” (II/265.) jellemzi. A történelem iránya Hatvany modelljében tehát a kezdetben a profitelv ellenségeinek mutatkozó idealizmusnak és nacionalizmusnak előbbi alárendeltjeivé válása felé mutat – amely folyamatban többek között a művészet is végleg elveszíti helyét. „Zsiga elmosolyodik az emléken. Ő nem gyerek már, nem akar zenélni, férfihez illő ambíciói vannak, melyeket egy szóban foglal össze: »Milliomos akarok lenni...«” (I/271.)

Hatvany regényét tehát nélkülözhetetlen alkotóelemnek gondolom a magyar modernség folyamatának megértéséhez: koncepciója, melynek mai nézőpontból a Marxtól és Max Weberen Hatvany bécsi emigráns társán, Lukács Györgyön keresztül a frankfurti iskola: Horkheimer, Adorno és Marcuse felé vezető gondolati vonalban lehet felismerni eszmei rokonságát, a történetmondás eszközeit felhasználva elmélyült analízisét volt képes megalkotni a kapitalizálódásnak, amely nem emberfeletti, elvont szférákban, hanem a szubjektumok konstituálódásának mindennapos momentumaiban zajlik le, és amely e koncepció szerint ugyanazon mozgás részeként ígér szabadságot és kiútnélküliséget. Ezzel pedig radikális korrekcióját hajtotta végre a századvég és századelő elképzeléseinek a polgárosodásról és piacodosásról, beteljesítésükkel egy időben meg is kérdőjelezve a Péterfy-féle Jókai-kritika félszázaddal korábbi követeléseit. De a regény kérdései önmaga kapcsán is felvethetők: minden érzéki gazdagsága mellett mégiscsak az üzenetközvetítést, a tanítás átadását elősegítő struktúrája és dokumentarista törekvései maguk is a művészet utilitarizmus alá rendelésének elfogadásáról látszanak tanúskodni – noha persze ez az üzenet az utilitarizmus művészetet veszélyeztető jellegéről is szól. Ez a paradoxon nemcsak művészet és társadalom Péterfynél látott egyszerű viszonyát kérdőjelezi meg, de a regény mai olvasójától is megköveteli, hogy számot vessen e viszony alapkérdéseivel, hiszen Hatvany dilemmáinak terén alighanem ma sem állunk kívül.

5. A *Zsiga a családban* megjelenését követő hónapokban Hatvany Lajos két lapban is levelet publikált az általánosító olvasás helytelenségéről: az egyiket az *Egyenlőségben*, „a magyar zsidóság politikai hetilapjában”, a másikat a *Magyarságban*, a „fajvédő” ellenzék napilapjában.¹⁹ A megjelenési helyek korántsem esetlegesek: a regény e két orgánumhoz kötődő csoportokban talált a legélénkebb fogadtatásra. A központi téma pedig mindkét körben a zsidóság ábrázolásának módja volt, amelyre a két oldalon ellentétes módon reagáltak bár (az *Egyenlőség* visszautasította, és ellenpéldákat kezdett sorjáztatni,²⁰ a *Magyarság*, az *Új Nemzedék* és *A Cél* az

¹⁹ „Hatvany Lajos, mint »öntudatos zsidó« nyilatkozik új regényéről”, *Magyarság*, 1927. február 13., 7–8. „Hatvany Lajos levele”, *Egyenlőség*, 1927. március 19., 3.

²⁰ BALLAGI Ernő, „Ahol minden zsidó uzsorás... Hatvany Lajos új könyve”, *Egyenlőség*, 1927. február 5., 4; „Emlékezzünk... Válaszok Hatvany Lajos antiszemita könyvére”, *Egyenlőség*, 1927. február 26., 5–6.; BALLAGI Ernő, „Kis vita Hatvany Lajossal”, *Egyenlőség*, 1927. április 2., 4.

antiszemita érveket alátámasztó bizonyítéknak látta),²¹ jellemzésében alapvetően egyetértettek: a regénybeli zsidók minden megszólaló számára gyűlöletesnek látszottak; méghozzá nagyjából hasonló okokból. Egyfelől arról írtak, hogy a regény az „igazi, becsületes, dolgos, hazafias zsidókat”²² nem, csak a „rideg, gépies kalmár-szellemet” mutatja be, és elhallgatja „az ideális eszmék iránt való fogékonyság, a kultúrára való hajlamosság” tanújeleit;²³ másfelől arról, hogy a regény pontosan – szerzője által nem is tudva, „hol és mivel diffamálja a zsidóságot”²⁴ – dokumentálja, hogy „a zsidó tragikum nélkül való faj”, amely „kívüle van minden centrális lelkiségnek”,²⁵ akiknek közös jellemvonása „a rideg üzleti szellem, mely nem ismer semmiféle melléktekintetet”, és „apáról fiúról adják át a primitív, nagy titkot”, mely szerint „nem szabad érzelegni, fő az üzlet”²⁶

Jól látható, hogy e hozzászólók nemcsak a regényről tettek állításokat, de a fentebb vázolt, a szubjektivitásformák körül forgó vitába is nyomatékosan bekapcsolódtak: az egymással szemben álló táborok egymást erősítve állították az instrumentális ész habituális sémái által meghatározott személyiség morális alsóbbrendűségét az „ideáлизmussal” jellemezhetővel szemben – az *Egyenlőség* azt igyekezett bemutatni, hogy valójában a zsidók is értékesek, hiszen a történelemben számtalan példa található rá, hogy személyiségüket az utóbbi határozta meg, a szélsőjobboldal pedig azt, hogy a keresztény magyarság kiválóságának alapja, hogy „faji” alapon idegen tőlük a (szerintük főleg zsidókra jellemző) előbbi. A regény kommentálása ilyen módon foucault-i értelemben vett éngyakorlatok felkínálásának alkalmává vált, amelyek a „zsidó” és „magyar” olvasókat – ha elfogadták a szövegek értéktételezéseit – egyaránt arra készíthették, hogy személyiségükben szabad utat engedjenek a hazafiasságnak, önfeláldozásnak, romantikának és lelkesülésnek, minél inkább visszaszorítsák viszont a kalkulatív racionalitás befolyását, hogy minél kevésbé hasonlítsanak Bondy Hermannhoz, ehhez a „pokoli emberhez”²⁷ – és egyúttal Péterfy ideális polgári hőiséhez.

Ezek a szövegek azonban azzal, hogy személyes erkölcsi döntés vagy biológiai meghatározottság tárgyaként pozicionálták a „kalmárszellem” képviselőjét, függetlenül tételezték azt a kapitalizmustól mint kontextustól, így pedig megkerülhetővé és egyben megválaszolhatatlanná tették az azzal kapcsolatos kérdéseket, hogyan lehet a fennálló viszonyok és globális tendenciák keretei között dominanciára szert tenni vagy érdemi ellenállást kifejezni. Pedig e problémák dialektikus

²¹ DÓCZY Jenő, „Zsidó világ”, *Magyarság*, 1927. január 16., 16. MILOTAY István, „Új utakon”, *Magyarság*, 1927. január 30., 1–2. LENDVAI István, „Hatvany Lajos dilemmája”, *Új Nemzedék*, 1927. február 20., 5. LENDVAI István, „Széljegyzetek egy zsidómagyar könyvről”, *A Cél*, 1927/1., 55–59.

²² „Hatvany Lajos levele”, 3. (A szerkesztőség válasza.)

²³ BALLAGI, „Ahol minden...”, 4.

²⁴ LENDVAI, „Hatvany Lajos dilemmája”, 5.

²⁵ LENDVAI, „Széljegyzetek...”, 56.

²⁶ DÓCZY, „Zsidó világ”, 16.

²⁷ sz. i., „Zsiga a családban”, *Uj Kelet*, 1927. április 27., 2.

újrafogalmazásához és pontosabb megközelítéséhez bizonyos mértékig Hatvany regénye is segítséget nyújthatott volna, ha a kritikusok ideológiai számára nem lettek volna a szöveg éppen ezen aspektusai hozzáférhetetlenek. A regény korabeli fogadtatásának így érthető módon vált egyik legélesebben felvetett vitatémájává a történelmileg-gazdaságilag kontextualizáló olvasás szükségessége: „Arra persze nem gondolt sem a *Magyarság*, sem az *Egyenlőség*, hogy itt emberek vetkeznek ugyan, de egy kor, egy ország és mindenekelőtt egy sereg jelszó lepleződik le, és föltárul ősök és unokák harcainak, ballépéseinek, sikereinek és bűneinek Panoptikuma. Ennek a Panoptikumnak csupán az a különös sajátsága van, hogy lerombolja az illúziókat és igyekszik megkeményíteni az érdeklődők ökonómus éleslátását és praktikus józanságát”²⁸ – írta a *Századunk* elemzője, aki például a tizenkilencedik századi magyar gazdaság központi problémájának vélt tőkehiány kérdésében találta meg a figurák értelmezésének egyik kulcsát; de ehhez az állásponthoz csatlakozott a liberális kapitalizmus kialakulásának és működésének marxi leírását alapul vevő *Népszava*-kritikus²⁹ vagy a Hermann jellemét „az első amerikai kivándorlók konok keménységének” analógiájára megértetni kívánó Zsolt Béla is.³⁰ Ezek a szövegek persze előfeltevéseikből adódóan hajlamosak voltak a regényre a valószínűtlen passzívan megörökítő dokumentumként tekinteni – ellenlábasaik szövegeivel összeolvasva e megnyilatkozásokat azonban láthatóvá válik talán az az aktív munka, amelyet az irodalom és annak értelmezése önmagunkhoz és a világhoz való viszonyunk kialakításáért végez.

²⁸ PAÁL Ferenc, „Hatvany Lajos és a regénye”, *Századunk* 2 (1927): 297.

²⁹ Br, „Könyvespolc”, *Népszava*, 1927. február 6., 12.

³⁰ ZSOLT Béla, „Hatvany Lajos: Urak és emberek”, *Magyar Hírlap*, 1927. jan. 9., 17.